

Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice*

KLÁRA VLACHOVÁ**

PETR MATĚJÚ

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Crystallisation of Political Attitudes and the Political Spectrum in the Czech Republic

Abstract: The basic structural cleavages of post-communist society should, according to Kitschelt [1992], be aligned along two separate axes: the left-right axis and that of libertarianism-authoritarianism. The party systems in central and eastern Europe were expected to structure themselves along axes ranging from authoritarians and opponents of the market at one end and liberals and supporters of the market at the other. The distribution of parties along these axes would be dependent on the level of industrialisation. Where economic development was already advanced, as in the Czech Republic, many political parties would be concentrated at the market-liberal end of the scale. As far as the political space defined by political parties is concerned, analyses show that in the case of the Czech Republic these assumptions do in fact apply. This paper raises a question of whether the political space defined by political orientations, values and attitudes of potential voters is also arranged along the two main axes: left-right and libertarianism-authoritarianism. The results show that in the Czech Republic both axes do exist and organise the political behaviour of voters. It turns out, however, that the left-right axis, which has been gradually taking its traditional socio-economic content, is clearly dominant and thus represents the main structural cleavage of the Czech political spectrum. The libertarianism-authoritarianism axis, though its existence cannot be questioned, is much weaker than the left-right one. The paper also deals with the difference between declared and values-based left-right political orientations. Analyses show that there is a significant difference between the two distributions: while in terms of declared political orientations the Czech voters are more towards the right-wing end of the political spectrum, in their deeper feelings and beliefs about politically important socio-economic issues they are more towards the left.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 2: 145-170)

1. Teoretická reflexe významu levo-pravé osy politického spektra

I přes nepřehlédnutelný vývoj v počtu a zejména v profilech důležitých politických stran operujících na české politické scéně a na první pohled rostoucí roli ideologií v reálné

*) Tento výzkum byl proveden v rámci grantu „Sociální trendy“ uděleného Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/96/K120). Práce na této stati byly dále podpořeny grantem z projektu „Sociální problémy, sociální politika a sociální struktury“ (grant č. 403/06/0386) a grantem z projektu „Nerovnosti, spravedlnost, politika“ (grant č. 403/98/0976). Autoři v první řadě děkují Blance Řehákové za velmi cenná metodologická doporučení. Dále děkují anonymním recenzentům za řadu připomínek, z nichž některé přispěly k odstranění možných nedorozumění.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Klára Vlachová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vlachova@soc.cas.cz

politice jsou často vyslovovány pochybnosti o tom, zda má v české společnosti vůbec smysl hovořit o tradiční levo-pravé politické dimenzi. Za prvé, někteří autoři zdůrazňují možné specifické zdroje malého významu levo-pravé osy politického spektra. Hlavní argument zní, že ve společnosti, kde po čtyřicet let neexistoval pluralitní politický systém, demokratická politická soutěž a v němž se neslušelo přemýšlet a hovořit o levicových či pravicových hodnotách, lidé příliš nevědí, co tyto pojmy ve své podstatě znamenají [Hudeček 1992].

Za druhé, v laické rovině je možné identifikovat názor, podle kterého ve společnosti, která byla ještě v roce 1989 velmi nivelizována, nemohou během krátké doby vzniknout skupiny se specifickými levicově nebo pravicově orientovanými zájmy, a proto ani politické strany nemohou dostatečně odrážet levicové nebo pravicové hodnoty.

A za třetí, v západních demokraciích klesá význam socioekonomické dimenze politických postojů, která tvoří páteř tradiční levo-pravé osy politického spektra [např. Manza, Hout a Brooks 1995]. Děje se tak v důsledku růstu významu postmaterialistických hodnot a formování tzv. nové levice, která získává podporu středních a vyšších tříd. Otázkou je, zda lze na základě podobných argumentů usuzovat na to, že o levo-pravé dimenzi politického spektra nemá příliš velký význam hovořit ani u nás.

Hypotéza o zanedbatelném či malém významu socioekonomické dimenze nebyla dosud v České republice empiricky testována a potvrzena. Naopak řada prací [Kitschelt 1992, Brokl 1996, Šimoník 1996] na existenci této dimenze v prostoru stranické soutěže i v prostoru voličské identifikace poukazuje [Šimoník 1996, Vlachová 1997]. Někteří autoři dokonce tvrdí, že má dominantním význam a představuje základní strukturální rozpor [Kitschelt 1994].

Význam levo-pravé dimenze v realitě České republiky nepochybně potvrdily volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996. Levicová ČSSD a pravicová ODS se staly hlavními reprezentanty levice a pravice a dvěma hlavními gravitačními póly v systému politických stran. Obě tyto strany nabízejí odlišné programy převážně ohledně makroekonomické politiky a mnohem zřetelněji než dříve reprezentují odlišné zájmy různých sociálních tříd [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b]. Viditelná stranická polarizace odrazila nepochybně existenci hlubší polarizace společnosti v názorech na důležitá témata, přičemž tato polarizace je patrná i v každodenní politické rétorice. Rozběhla se i diskuse o tom, jak moc se systém stran v České republice přiblížil polarizovanému pluralismu [Novák 1996, Krause 1996].

Polarizace politických systémů je měřena právě pomocí situování politických aktérů (například stran a voličů) na dominantní strukturální dimenzi, nejčastěji ose levice-pravice [Sani a Sartori 1983]. Politická polarizace vypovídá o hodnotové vzdálenosti politických aktérů ve společnosti. Společnosti však nemusí být nutně polarizované právě na dimenzi levice-pravice. Základní strukturální rozpory (cleavages) postkomunistických společností by podle Kitschelta [1992] měly být rozloženy podél dvou os: osy levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus. První z těchto os reprezentuje konflikt mezi politikou a trhem, zaopatřeními a oprávněními, druhá na sebe váže spíše konflikt mezi svobodou a nesvobodou (jeden pól je definován jako anarchismus a syndikalismus, druhý

jako autoritarianismus a tradicionalismus).¹ Kitschelt [1992] v této souvislosti vyslovil dvě hypotézy:

1. Zatímco západoevropské stranické systémy jsou na konci dvacátého století strukturovány na ose, na jejímž jednom konci jsou odpůrci trhu spolu s neekonomickými liberály a na druhém konci přívrženci trhu spolu s autoritáři, jsou stranické systémy ve střední a východní Evropě strukturovány na ose, jejíž jeden konec reprezentuje autoritáře a odpůrce trhu a druhý liberály a přívržence trhu.
2. V zemích střední a východní Evropy se bude distribuce voličů na těchto osách lišit podle míry industrializace. Tam, kde je ekonomický vývoj pokročilý, jako v České republice, bude mnoho politických stran (a zřejmě i voličů) koncentrováno na tržně-liberálním konci škály [Kitschelt 1992: 20].

Polarizace politických postojů a orientací na dominantní dimenzi, ze které zatím vyrůstá náš politický systém, je příčinou napětí a přispívá k politickému konfliktu. Sani a Sartori [1983] hovoří o tom, že polarizace veřejnosti je důležitým prvkem napětí (nebo nepřítomnosti napětí) v demokraciích a politické elity reflektují míru polarizace, kterou vnímají na úrovni občanů. V proměňujících se politických systémech lze však očekávat i opačný směr působení, a to zejména v podobě reklamy politických stran, které si teprve budují vlastní image.

Bez ohledu na to, které štěpení v dané společnosti dominuje, průměrný volič v západních demokraciích je zpravidla schopen umístit sebe i hlavní politické aktéry ve svém stranickém systému na škále levice-pravice. Jeho umístění je přitom podobné tomu, které činí odborníci na stranické systémy. Ačkoli provedené analýzy ukazují, že téměř všichni voliči v západoevropských zemích jsou schopni se na kontinuu levice-pravice umístit, je samozřejmě otázkou, zda prostorová představa levice a pravice má u voličů stejný obsah jako u politických elit a politických vědců, kteří se osami politického spektra zabývají [Sani a Sartori 1983]. Další otázkou samozřejmě také je, do jaké míry je v každé ze zemí levice skutečně levicová a pravice skutečně pravicová [Sani a Sartori 1983].

I přes určitý pokles tradičně definované levo-pravé dimenze politického spektra ve vyspělých zemích političtí vědci její existence potvrzují a i nadále ji považují za přirozenou osu politického systému i za proměnnou dobře vysvětlující politické chování. V evropských zemích je přitom tato dimenze považována za přirozenější a silnější než dimenze liberalismus-konzervatismus, která dominuje politickým orientacím například v USA.

Pokud tedy jde o evropské vyspělé země, lze dimenzi levice-pravice považovat za významnou osu v hierarchii politických štěpení. Tato dimenze má zřetelný postojový a hodnotový obsah, je těsně asociována s postoji k sociální rovnosti a nerovnosti, má zřetelné vazby k otázkám sociální spravedlnosti, tržní distribuci a redistribuci, postavení na této dimenzi dobře predikuje postoj k odborům atd. Slovy R. Dahrendorfa pravo-levá dimenze představuje konflikt o míru zaopatření a oprávnění ve společnosti [Dahrendorf 1991]. V reálné politice tuto dimenzi ztělesňuje spor o daně, státní rozpočet (spor o spravedlivé rozdělení národního bohatství) a ekonomická (kvóty, dovozní přírážky, subvence)

¹) Podobnou strukturaci politického prostoru navrhl Eysenck [1968], který k tradiční ose levice-pravice přidal svislou osu, která měřila politické přístupy. Jeden okraj reprezentoval autoritativní politické přístupy, druhý přístupy demokratické. Od této strukturace se očekávalo, že odhalí rozdíly mezi levicovým a pravicovým extremismem.

i mimoekonomická opatření (speciální právní ochrana) k zachovávání nebo eliminaci nerovností. Dimenze levice-pravice je však často asociována i s jinými než primárně socioekonomickými hodnotami a postoji. I řada jiných politicky relevantních postojů se významně mění podle toho, jak se pohybujeme na škále od levice k pravici. Je tomu tak v první řadě proto, že levicové i pravicové politické hodnoty jsou významně vztaženy k levicovému nebo pravicovému stranictví, přičemž lze očekávat, že ideologická agenda naprosté většiny stran zahrnuje i jiná než socioekonomická témata, jakkoli tato témata tvoří hlavní osu, na které se tyto strany ideologicky profilují.

Identifikace levo-pravé osy politického spektra v politických systémech, které se formují okolo této osy, není zpravidla velký problém. Jako příklad lze uvést politický systém Velké Británie, který vyrůstá z levo-pravé dimenze a má z tohoto hlediska dva poměrně jasně definované póly [např. Richardson 1991, Evans, Heath a Lalljee 1996]. Dominantní osa levice-pravice zde tvoří prostor pro existenci labouristů a konzervativců jako dominantních stran, přičemž slabší osa liberalismus-autoritářství objasňuje existenci Liberálně demokratické strany. Díváme-li se na český politický systém jako na prostor tvořený hlavními politickými stranami, i zde lze hovořit o dominantní roli levo-pravé dimenze. Liberálně-autoritářská osa byla u nás sice identifikována [Hudeček 1992, Brokl 1996], je však zatím považována za slabší a méně zřetelně vyvinutou [např. Kitschelt 1994]. Je-li tomu tak i v prostoru tvořeném voliči, se pokusíme – mimo jiné – odpovědět v této kapitole. Výčet otázek, které si klademe je však širší.

V první řadě je třeba na empirických datech prověřit předpoklad, podle kterého pojmy levice a pravice mají význam nejen pro politické elity a odborníky na politické systémy, ale rovněž pro občany. V první řadě je tedy třeba prokázat, že většina lidí je schopna a ochotna se na levo-pravé ose umístit (deklarovaná politická orientace). Dále je třeba se ptát, zda *deklarované* politické orientace občanů jsou v čase stabilní, nebo se v průběhu transformace měnily. Stejně zajímavé bude základní porovnání České republiky s vybranými evropskými zeměmi.

Další důležitou otázkou je, zda se levo-pravá dimenze politického sebezařazení postupně naplňuje tradičním postojovým (hodnotovým) obsahem. S ohledem na to, že se jedná v první řadě o dimenzi spjatou primárně se socioekonomickými tématy (přijatelný rozsah příjmových nerovností, volba mezi rovnostářským a meritokratickým principem distributivní spravedlnosti, role státu, tržní ekonomika a státní socialismus atd.), bude třeba podrobit analýze právě tezi o zpevňování asociací mezi těmito postoji a deklarovanou pozicí na levo-pravé ose politického spektra. Jinými slovy, budeme se tázat, zda lze za stabilitou *deklarovaných* politických orientací pozorovat postupnou krystalizaci obsahu levo-pravé osy politického prostoru?

Kromě otázky vývoje či krystalizace obsahu subjektivní (deklarované) levo-pravé politické orientace je jistě užitečné si položit otázku, zda kromě objektivní hodnotové dimenze levice-pravice, o níž se očekává, že reprezentuje hlavní strukturální štěpení, se formuje druhá důležitá dimenze politického spektra libertarianismus-autoritarianismus,² o jejíž existenci není pochyb ve většině vyspělých zemí.

²) V zemích, kde existují pravicové a levicové hodnoty, však nemusí být silné hodnoty liberálně-autoritářské a naopak. Například v Británii má osa liberalismus-autoritářství malý význam [Evans, Heath a Lalljee 1996]. Naopak na Slovensku zřejmě vyrůstá politický systém na jiných osách než na ose levice-pravice [Krause 1996].

Poslední a neméně důležitou otázku pro analýzy lze formulovat takto: „Je pozice na nepřímo měřitelné (názorově založené) levo-pravé dimenzi v zásadě ve shodě s deklarovanou pozicí na této ose?“ Předpokládáme, že tomu tak není, neboť řada jedinců, kteří se verbálně identifikují s pravicí jako s dominantní ideologií, svými skutečnými postoji inklinuje spíše k levici nebo minimálně k „levému středu“. Podobná inkonzistence může platit i v opačném směru. Do jaké míry je deklarovaná pravice skutečně pravicová a jak moc je deklarovaná levice orientace názorově či hodnotově skutečně levicová, je nepochybně legitimní analytická otázka, na kterou stojí za to dát odpověď.

2. Strategie analýzy, data a proměnné

Deklarovaná politická levicovost či pravicovost se běžně měří pomocí otázky, zda se dotazovaný řadí k jasné levici, spíše nalevo, do středu, spíše napravo, k jasné pravici (verbální strategie), nebo pomocí sebeumístění respondenta na pěti, sedmi či desetibodové „vizuální“ škále levice-pravice.³ Jakkoli se jedná o velmi častý způsob zjišťování pozice jedince na levo-pravé ose politického spektra, není to ideální metoda měření, a to zejména proto, že předpokládá určitou míru politické informovanosti a schopnost dotazované osoby orientovat se v abstraktních politických konceptech. Je-li politická informovanost malá, je třeba počítat s tím, že validita i reliabilita výsledků této přímé (deklarativní) metody měření nebude velká. Problémy však mohou vzniknout i v případě, že dotazovaný se v abstraktních politických konceptech orientuje velmi dobře. Zde pak hrozí nebezpečí, že nebude schopen komplexitu mnohorozměrného tématu levo-pravé politické orientace vyjádřit umístěním na jedné škále.

S ohledem na možnost porovnání výsledků získaných aplikací různých typů škál byly ve výzkumu ISSP-1996 (Role vlády) položeny oba typy otázek: jedna s verbálně definovanou pětibodovou škálou,⁴ jedna s „vizuální“ desetibodovou škálou.⁵

Druhá metoda měření pozice jedince na levo-pravém politickém spektru vychází z ověřeného předpokladu, že politická pravice a levice jsou definovány hodnotově. Příklon k pravici a levici lze tedy zjišťovat nepřímo měřením relevantních hodnot a postojů. Baterie otázek těsně korelujících s politickou levicovostí či pravicovostí snižuje osobní interpretace jedné otázky a zvyšuje reliabilitu měření. Nedávno provedená analýza ukázala, že pokud jde o vyspělé industriální země, lze pozici jedince na levo-pravé politické ose vcelku úspěšně měřit pomocí mezinárodně používané baterie výroků, které se týkají obecných politických hodnot [Evans, Heath a Lalljee 1996]. Potvrdilo se, že takovéto baterie měří politické postoje spolehlivěji než časově a národně specifické otázky, které mohou být kontaminovány momentálními náladami i proměnami politických témat

³) Nevýhodou verbálně založených škál je to, že zřetelně pojmenované extrémy (např. krajní či extrémní levice či pravice, jasná levice či pravice atd.) mohou vyvolávat u některých respondentů tendence řadit se spíše k neutrálnímu středu. Tento problém částečně řeší vizuální škály s nepojmenovanými body. U desetibodové škály se ve srovnání s ostatními typy škál s lichým počtem stupňů očekává mírné potlačení tendence lidí umísťovat se do středu škály (na desetibodové škále 1 až 10 není střed definován jedinou hodnotou).

⁴) V politice se často užívají pojmy „levice“ a „pravice“. Kam byste se Vy sám(a) zařadil(a)? Jasná levice = 1, spíše levice = 2, střed = 3, spíše napravo = 4, jasná pravice = 5.

⁵) A teď se ještě pokuste označit Vaše zařazení křížkem na následující škále.

LEVICE

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

 PRAVICE

v čase. S ohledem na možnost existence dvou dimenzí politického spektra (levo-pravá, autoritářsko-libertariánská), které se mohou různě prolínat, byla vyvinuta a testována baterie otázek, která reprezentuje obě tyto dimenze. Jedna její část se soustřeďuje na postoje k ekonomické a sociální nerovnosti, na problém vykořisťování a na roli státu v distributivních procesech (levo-pravá dimenze), druhá část baterie se týká v první řadě otázek osobní svobody, tolerance a vztahu k „tradičním“ hodnotám (liberálně-autoritářská dimenze).

Pro měření pozice člověka v prostoru určeném výše uvedenými osami politického prostoru jsme po předběžné analýze reliability příslušných škál z uvedené baterie převzali výroky uvedené v příloze 4. Data, která jsou v této kapitole podrobena analýze pocházejí buď z výzkumů Sociální spravedlnost 1991 a 1995, nebo z výzkumu ISSP-1996 (Role vlády).⁶

3. Výsledky analýzy

3.1. Vývoj a krystalizace levo-pravé osy politického spektra

Pokud jde o otázku schopnosti a ochoty lidí umístit se na levo-pravé ose politického spektra, není Česká republika ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi žádnou výjimkou – neochota nebo neschopnost zařadit se na některé z verbálních nebo vizuálních škál se pohybuje od 5 % dotazovaných u vizuální škály do 10 % u verbální škály.⁷ Zdá se tedy, že *přes veškeré pochybnosti o existenci této dimenze politického prostoru České republiky je levo-pravá osa srozumitelným organizátorem představ o vlastní politické orientaci i orientaci ostatních politických aktérů. Naprostá většina občanů v České republice dokáže říci, zda se pokládá za příznivce levice, středu nebo pravice. To koresponduje s výsledky, ke kterým dospívají i jiní autoři [viz např. Šimoník 1996].*

Samotná schopnost sebezaražení však ještě neznamená porozumění politickým tématům, které tradičně levici a pravici rozdělují. Podle Krejčího [1994] jsou lidé schopni se identifikovat buď s pravicí, nebo s levicí, aniž nutně musí umět tyto pojmy hodnotově

⁶) Výzkum „Sociální spravedlnost“ se poprvé uskutečnil v roce 1991 ve třinácti zemích, podruhé v letech 1995-1996 v pěti ze zemí, které se výzkumu zúčastnily v roce 1991 – Bulharsku, České republice, Maďarsku, Rusku, Estonsku a Německu. Zaměřil se na témata vnímání sociální spravedlnosti a společenských nerovností. V České republice vycházel v roce 1995 výběr z přísně kontrolované metody „náhodné procházky“. Sběr dat provedla agentura STEM, dosažená návratnost byla 78 % – zpracováno bylo 1 246 dotazníků z vybraných 1 600 osob.

Výzkum „Role vlády“ se uskutečnil v roce 1996 v rámci mezinárodního programu ISSP (*International Social Survey Programme*) celkem v 17 zemích. Základní témata společného modulu byla následující: úloha vlády v ekonomice, rozdělování a přerozdělování, postoje k vládním výdajům, hodnocení moci vlády, odborů a velkých průmyslových podniků, úloha vlády v řešení problému nerovností, názory na daně, stupeň odcizení politiky, občanům, sklony k sociálním protestům a míra tolerance k extremismu. S ohledem na nedávný vývoj na české politické scéně byl českým týmem ke společnému modulu připojen blok otázek zjišťujících míru anomie (sociální frustrace), otázky identifikující levo-pravou a liberálně-autoritářskou osu politického spektra a otázky týkající se krystalizace střední třídy. Sběr dat pro tento výzkum provedla agentura STEM na souboru 2 309 náhodně vybraných respondentů (vícestupňový náhodný výběr) starších osmnácti let. Při návratnosti 48 % byl základní analytický soubor tvořen 1 100 případy.

⁷) Tyto výsledky rovněž podporují tezi, podle které je vizuální škála vcelku přijatelnější, neboť je osvobozena od označení, která mohou při identifikaci činit některým dotazovaným tvář v tvář tazatelům určité problémy.

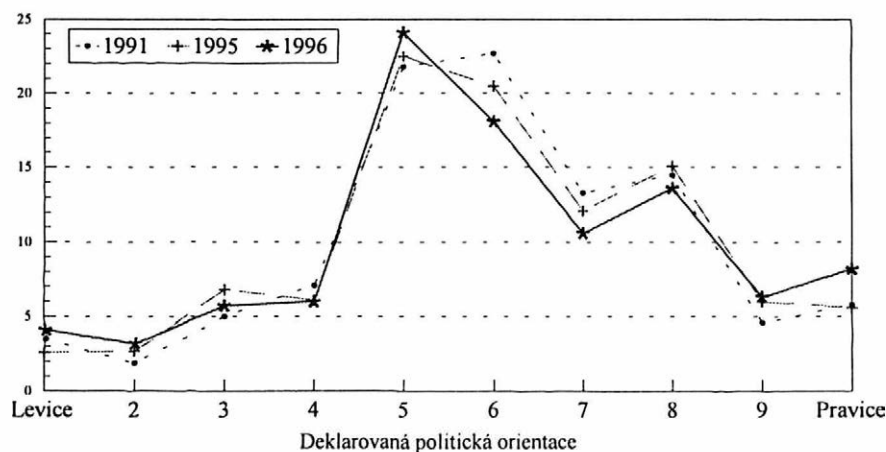
vymezit.⁸ Stejně je tomu i v západních demokraciích. Přesto i tam jsou kategorie levice-střed-pravice základními politickými pojmy. Do jisté míry však může jít o „nálepky“, které pomáhají voličům interpretovat a hodnotit různé politické jevy a politické strany. Stejně tak je možné tvrdit, že pro řadu lidí jsou obrazy levice, středu a pravice spíše otázkou citění a určitého politického instinktu a výsledkem propagandy politických stran, než nějakou ucelenou představou o tom, co tyto politické orientace znamenají v termínech hodnot či politických cílů. Přesto lze předpokládat, že příklon k těmto politickým nálepkám poměrně těsně koreluje s politickými hodnotami, které jsou s nimi teoreticky spojovány, zejména pokud jde o názor na sociální a ekonomické nerovnosti, na principy spravedlnosti, na rozsahem státního a soukromého vlastnictví, požadovanou míru zásahů vlády do sociálně-ekonomických procesů atd.⁹

Pokud jde o vývoj takto definované pozice na levo-pravé ose politického spektra, lze na základě provedených analýz konstatovat, že v *České republice je sebezařazení na levo-pravé ose od roku 1991 neobyčejně stabilní. Současně se ukázalo, že typem rozložení se výrazně nelišíme od ostatních evropských zemí*. Pokud jde o typ základní charakteristiky rozložení, graf 1 ukazuje, že deklarovaná pozice na levo-pravé ose má tvar unimodálního rozložení s mírným vychýlením směrem k pravému pólu spektra. Při použití desetibodové vizuální škály se průměr od roku 1991 udržuje na hodnotě 6,0, modus je stabilně v hodnotě 5. Srovnání s vybranými evropskými zeměmi ukazuje, že z tohoto hlediska nejsme nijak výjimečným případem: podobné rozložení nalézáme zejména ve Velké Británii a v Holandsku. I v ostatních zemích lze identifikovat silnou tendenci většiny lidí situovat se do středu spektra.

⁸) Evans, Heath a Lalljee [1996] zkoumali, jak lidé vymezují levice a pravici hodnotově. 39 % dotazovaných nedokázalo tyto pojmy definovat a 59 % dotazovaných dokázalo odpovědět. Byly získány odpovědi, že levice favorizuje dělníky, chudé, obyčejné pracující proti střední třídě, bohatým, velkým podnikům, ale také, že levice znamená komunismus, marxismus, socialismus, Labour party, či že je proti konzervatismu, fašismu atd.

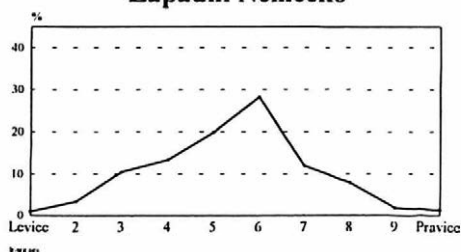
⁹) Porovnání verbální pětistupňové škály 1 (jasná levice) až 5 (jasná pravice) s vizuální pětistupňovou škálou, která vznikla sloučením kategorií 1 + 2, 3 + 4, 5 + 6, 7 + 8 a 9 + 10 ukazuje, že existuje větší ochota dotazovaných umístit se na vizuální spíše než verbálně prezentované škále. Zatímco na vizuální stupnici odmítlo reflektovat 5 % dotazovaných, na otázku používající verbálně prezentované kategorie odmítlo odpovědět 10 % dotazovaných. Žádné další systematické rozdíly způsobené použitím různých typů otázek a škál se neprojevíly. Rozhodně se nepotvrdil předpoklad, podle kterého vizuální stupnice bez jednoznačné definice středu (1 až 10) vede k redukci počtu „středově“ orientovaných voličů. V obou případech byl podíl respondentů identifikujících se s politickým „středem“ stejný (61 %). Voliči tedy mají tendenci situovat se na levo-pravé dimenzi podobným způsobem, bez ohledu na to, zda jim byla nabídnuta pětibodová verbální škála nebo desetibodová vizuální stupnice.

Graf 1. Deklarovaná levo-pravá politická orientace.
Sebezařazení na vizuální desetibodové stupnici

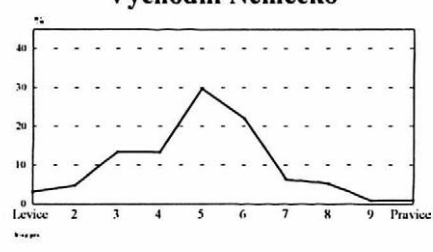

Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM).
ISSP 1996 (SoÚ, STEM)

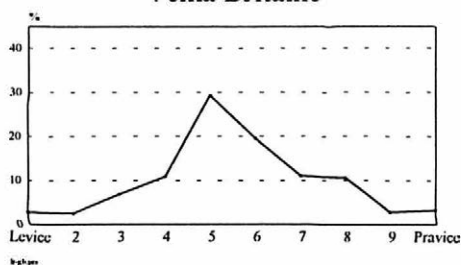
Západní Německo

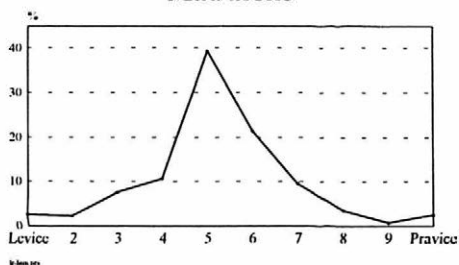
Východní Německo

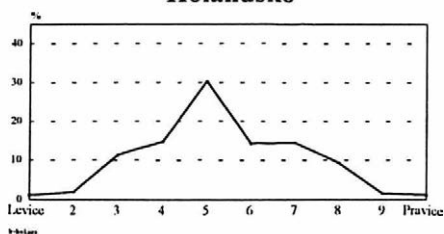
Velká Británie

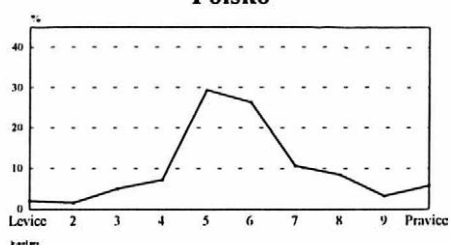
Maďarsko

Holandsko

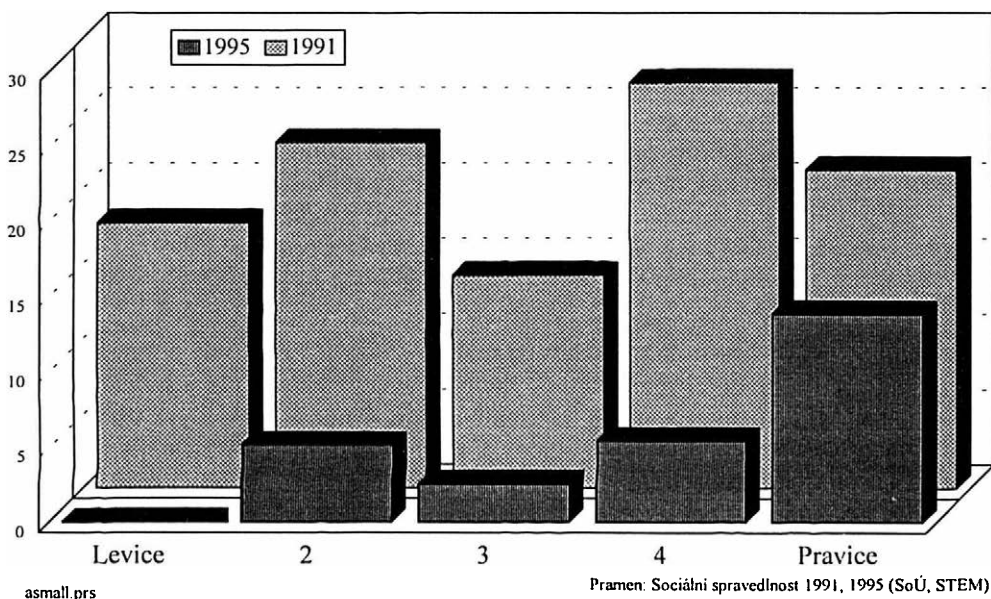
Polsko

Přestože je rozložení občanů na levo-pravé dimenzi politického spektra stabilní, vývoj volebních preferencí a politických postojů naznačuje, že za stabilitou deklarované politické orientace se zřejmě skrývá zřetelná proměna jejího obsahu. V úvodu této kapitoly jsme vyslovili předpoklad, podle kterého politické postoje k důležitým socioekonomickým tématům krystalizují a že v této souvislosti dochází k naplňování deklarované levo-pravé politické orientace jejím tradičním obsahem. Nalik je tento předpoklad oprávněný, je další otázka, na kterou budeme hledat odpověď.

Krystalizaci obsahu levo-pravé dimenze politické orientace lze sledovat na proměně asociace mezi postoji, které tradičně s levo-pravou politickou orientací úzce souvisí, a sebezařazením na této dimenzi. K takovým postojům nepochybně patří tolerance k příjmovým nerovnostem, představy o spravedlivém distributivním systému, názory na roli sociálního státu (welfare state) a samozřejmě postoje k tržní ekonomice a socialismu.

Graf 2. Percepce příjmových nerovností podle deklarované levo-pravé politické orientace
Podíl osob přesvědčených, že nerovnosti v příjmech jsou malé (v %)

V roce 1991 byl pod vlivem skutečně malé mzdové a příjmové diferenciaci a také v důsledku silné tržní euforie poměrně rozšířen názor, že nerovnosti v příjmech by měly růst. Podíl lidí nakloněných růstu nerovností se však zmenšoval: z 19 % v roce 1991 do roku 1995 klesl na 5 %. Jak ukazuje graf 2, v roce 1991 byla nejmenší podpora růstu nerovností mezi lidmi, kteří se řadili k politickému středu, přičemž směrem ke krajním pólům spektra stoupala.¹⁰ Ačkoli v roce 1995 byla podpora růstu nerovností celkově nižší, mnohem výrazněji než v roce 1991 definovala pravicově orientované jedince (koeficient pořadové korelace Gamma mezi proměnnou zachycující názor na existující nerovnosti a

¹⁰⁾ Ve snaze eliminovat efekty nízkého počtu případů zejména na krajních pólech spektra je v tomto a následujících grafech desetibodová stupnice nahrazena pětibodovou, která vznikla sloučením sousedních kategorií.

subjektivní politickou orientací mezi roky 1991 a 1995 vzrostl z 0,13 na 0,319).¹¹ Již toto elementární srovnání ukazuje, že *pokles podpory růstu nerovností představoval jedno z témat, které nepochybně přispělo ke krystalizaci obsahu levo-pravé osy politického sebezařazení.*

Verbální vyjádření postoje k existujícím nerovnostem je však třeba doplnit pohledem na změny v přijatelném příjmovém rozpětí mezi vrcholem a spodkem sociálního žebříčku reprezentovanými ředitelem velkého podniku na jedné straně a nekvalifikovaným dělníkem na straně druhé. Toto rozpětí bylo měřeno poměrem mezi „spravedlivými“ platy ředitele a dělníka, tj. mezi platy, které těmto profesím navrhli samotní respondenti.¹² Předně je třeba říci, že přijatelné příjmové rozpětí se zvýšilo z 3,7 na 5,6 (tj. „spravedlivý“ příjem ředitele byl v roce 1991 definován jak 3,7 násobek „spravedlivého“ příjmu nekvalifikovaného dělníka, v roce 1995 to byl již 5,6 násobek).¹³ Z hlediska vyžrávání obsahu levo-pravé osy politického spektra je však podstatnější zjištění, podle kterého došlo k většímu „připoutání“ přijatelného příjmového rozpětí k deklarované pozici na levo-pravém spektru. Jak reálné křivky průběhu závislosti mezi deklarovanou pozicí na levo-pravé ose a přijatelným příjmovým rozpětím tak zejména regresní přímky potvrzují, že zatímco v roce 1991 nebyl mezi přijatelným příjmovým rozpětím a deklarovanou politickou orientací prakticky žádný vztah (koeficient beta byl -0,009), v roce 1995 toto rozpětí podél levo-pravé osy zřetelně rostlo (regresní koeficient byl 0,478). Z toho plyne, že lidé orientovaní na politickou pravici se stali otevřenějšími k větším rozdílům mezi profesemi nacházejícími se na vrcholu a na spodku sociální hierarchie. *K postupnému naplňování postojového obsahu levo-pravé dimenze tak spolu s postoji k nerovnostem přispěl i růst diferenciací v názoru na přijatelné příjmové rozpětí.*

Stejně tak, jako se podle deklarované politické orientace proměňoval postoj k příjmovým nerovnostem, měnily se zleva doprava i představy o distributivní spravedlnosti. V souladu s výsledky konfirmační faktorové analýzy [Matějů 1997] byly proměnné představující normy distributivní spravedlnosti zkonstruovány z baterie proměnných zjišťujících inklinaci lidí k různým normám distributivní spravedlnosti.¹⁴ Analýza vztahu mezi deklarovanou levo-pravou orientací a sklony k rovnostářské normě distributivní spravedlnosti (ROVNO) potvrdily, že tento vztah postupně zpevňoval (hodnota F-poměru vyjadřujícího souvislost mezi těmito dvěma proměnnými se mezi rokem 1991 a 1995 zvýšila z 11,7 na 22,7). Graf 4 ukazuje, že zatímco na levici se sklon k této normě posiloval, na pravici slábl. Poněkud odlišný vývoj zaznamenáváme u sklonu k zásluhové normě distributivní spravedlnosti (MERIT, graf 5) – ten zeslábl jak na levici, tak na pravici, s tím, že na levici zeslábl mnohem výrazněji. I tak lze ale konstatovat, že vztah mezi deklarovanou politickou orientací a sklonem k zásluhovému principu distributivní spravedlnosti výrazně posílil: (hodnota F se mezi rokem 1991 a 1995 zvýšila ze 17,6 na 27,8).

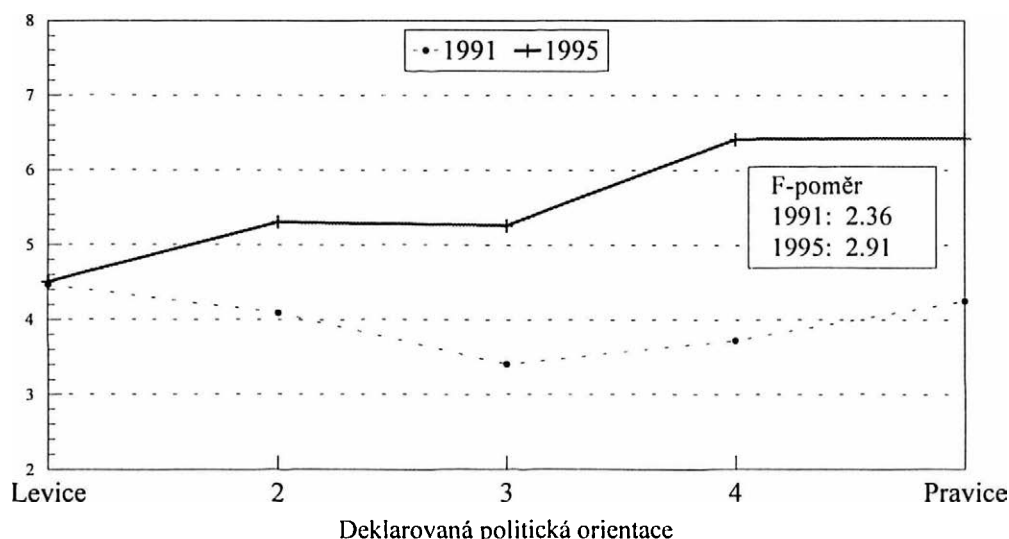
¹¹) Co si myslíte o platových rozdílech, které jsou v současnosti v České republice? Jsou tyto rozdíly příliš velké, spíše velké, přiměřené, spíše malé, příliš malé?

¹²) Kolik by podle Vás lidé v těchto profesích měli měsíčně vydělávat hrubého (nehledě na to, kolik vydělávají)? Kvalifikovaný dělník v továrně. Ředitel velkého podniku.

¹³) Podrobnější analýzu tolerance k příjmovým nerovnostem provedla B. Řeháková [1997].

¹⁴) Teoretickým rozbořením norem distributivní spravedlnosti a jejich operacionalizací se zabýváme jinde [Matějů 1997]. Výsledky faktorové analýzy, která sloužila k definici proměnných pro zde prezentovanou analýzu, jsou uvedeny v příloze.

Graf 3. Poměr mezi spravedlivým příjmem ředitele podniku a nekvalifikovaného dělníka podle deklarované levo-pravé politické orientace

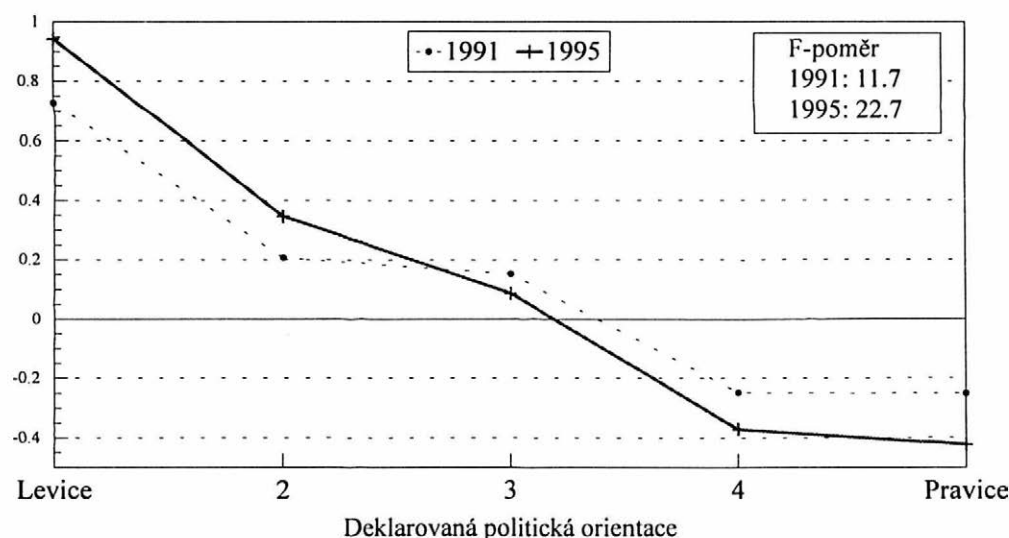
arat.prs

Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

K podobnému závěru vedou údaje z regresní analýzy. Tyto údaje však navíc ukazují, že na posílení vztahu mezi deklarovanou politickou orientací a sklony k různým normám distributivní spravedlnosti se výrazněji podílel proces „sebeuvědomování“ levicově orientovaných voličů než krystalizace na pravici. Změna, ke které došlo na levé straně spektra, je větší. Regresní analýza potvrzuje i výše formulované závěry o výraznější změně odehrávající se v případě rovnostářství (regresní koeficient vzrostl mezi lety 1991 a 1995 z $-0,237$ na $-0,334$) než u zásluhového principu (regresní koeficient vzrostl z $0,300$ na $0,359$). I zde se projevuje skutečnost, že posílení vztahu mezi inklinací k některé z protikladných norem distributivní spravedlnosti proběhlo zejména na levici. Rozhodně však lze učinit předběžný závěr, že *k naplňování levo-pravé politické dimenze jejím tradičním obsahem přispěla i pokračující diferenciace v příklonu k různým normám distributivní spravedlnosti.*

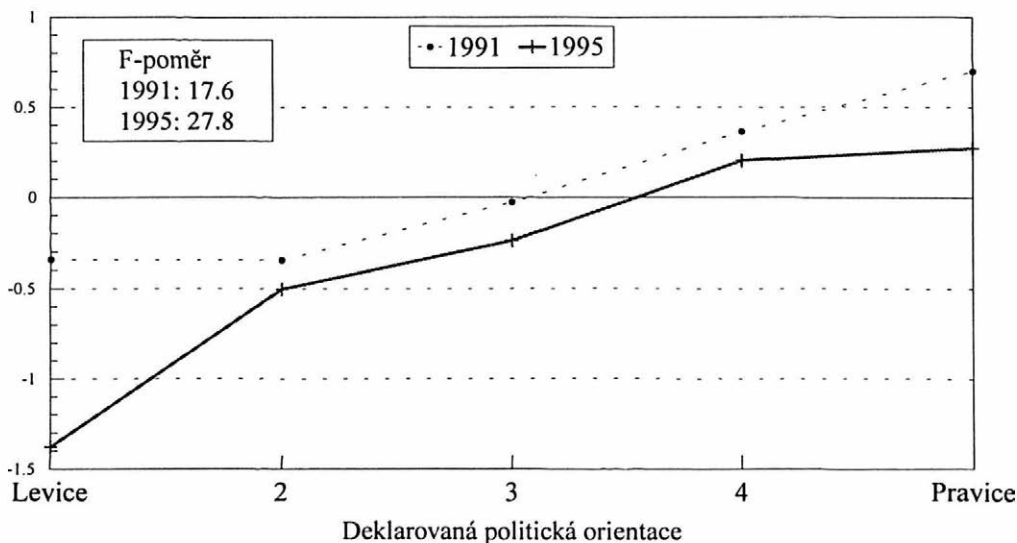
Utváření postojů k nerovnostem a principům rozdělování ve společnosti na levici nás vedlo k hypotéze, podle které se tyto postoje nepochybně promítnou i do diferenciace požadavků na roli státu, o kterých je známo, že ve vyspělých demokraciích výrazně souvisí s levo-pravou politickou orientací. Informace o způsobu, jakým jsme pro ověření tohoto předpokladu definovali proměnnou vyjadřující sklon k silnému státu a ke státu sociálního zabezpečení, jsou uvedeny v příloze. Výsledky analýzy vztahu mezi deklarovanou politickou orientací a sklonem k silnému státu uvedené v grafu 6 ukazují, že i tento vztah postupně sílil (F-poměr se zvýšil z $11,0$ na $17,9$). Ke stejnému závěru vedou výsledky regresní analýzy (regresní koeficient vzrostl z $-0,209$ na $-0,284$). V tomto případě však zůstala inklinace k paternalistickému státu stabilní na levici, v pravé části politického spektra se oslabila. Předběžný závěr tedy může být formulován tak, že *i představy o tom, zda by měl stát garantovat životní úroveň, stanovovat horní hranici pro příjmy a zaručovat každému práci, přispěly ke krystalizaci levo-pravé osy politického spektra.*

Graf 4. Sklon k rovnostářskému principu distributivní spravedlnosti (proměnná ROVNO) podle deklarované levo-pravé politické orientace

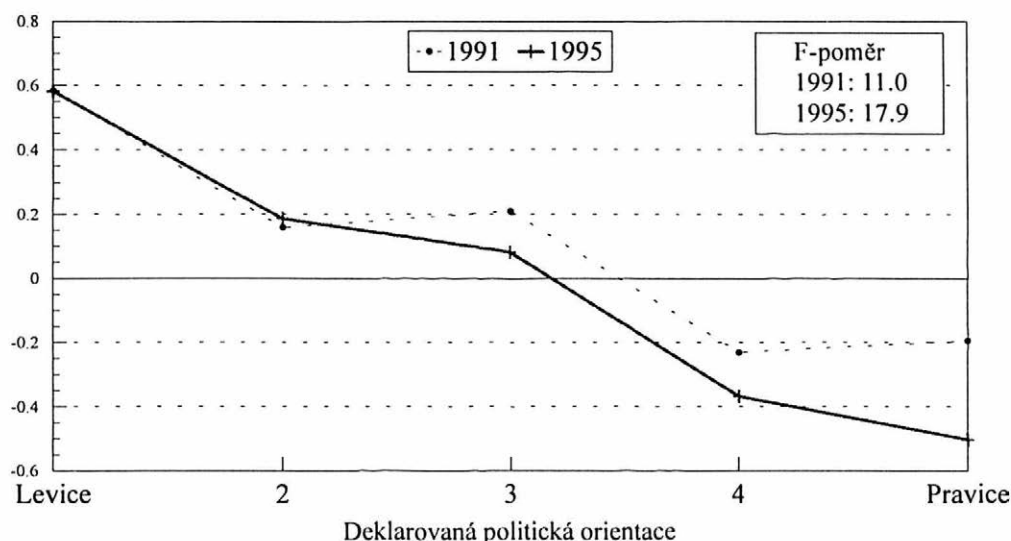
Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

Graf 5. Sklon k zásluhovému principu distributivní spravedlnosti (proměnná MERIT) podle deklarované levo-pravé politické orientace

Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

Graf 6. Sklon k požadavku na silný stát (proměnná STAT) podle deklarované levo-pravé politické orientace

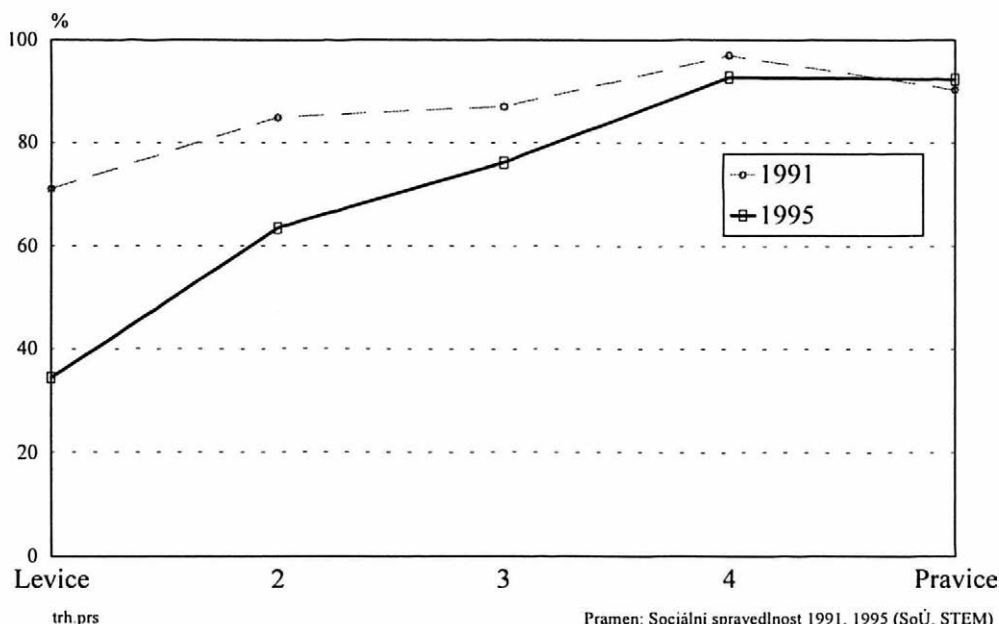

astat prs

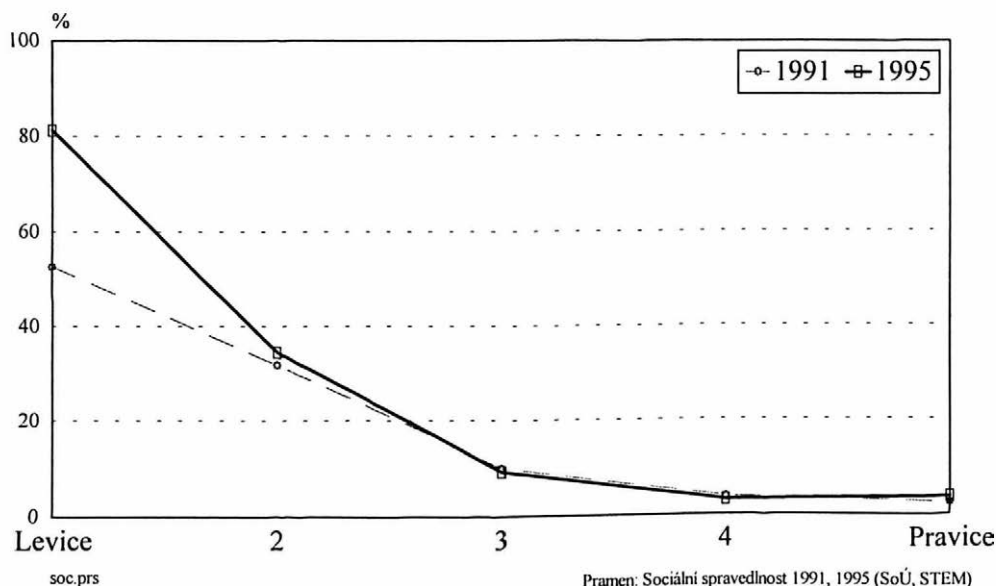
Pramen: Sociální spravedlnost 1991, 1995 (SoÚ, STEM)

Ruku v ruce s tím, jak na leviči docházelo k návratu k tradičně levicovým postojům a hodnotám, tj. k rovnostářství a k zaopatřovatelskému státu, klesalo i opojení tržní ekonomikou. I když většina lidí stále patří mezi příznivce tržní ekonomiky, přešla od bezvýhradné podpory k poněkud rezervovanějšímu a zřejmě i realističtějšímu postoji. Přestože se proměnné MARKET a SOCIAL staly v předchozí analýze součástí norem distributivní spravedlnosti, krystalizace příklonu k liberálně-tržní ekonomice a přijímání státně-socialistické ekonomiky jsou v souvislosti s deklarovanou politickou orientací pro společnosti důležité samy o sobě. Představují totiž v deklarované podobě podstatu politického sporu mezi levicí a pravicí. Proto byly tyto proměnné analyzovány i samostatně. Výsledky analýz uvedené v grafech 7 a 8 ukazují, že to byli především lidé identifikující se s levicí, kdo přestal přijímat liberálně tržní ekonomiku jako předpoklad vývoje směrem k prosperitě a že právě na leviči vzrostla ochota přijmout socialismus jako model sociálně-ekonomického uspořádání. Ve středu deklarované dimenze levice-pravice se počet vyhraněných příznivců socialismu stabilizoval, a mírně zde poklesl počet vyhraněných příznivců trhu. V pravé části subjektivního politického spektra zůstal počet příznivců liberálně tržní ekonomiky, a tudíž odpůrců socialismu stabilní. Koeficient pořadové korelace Gamma pro vztah mezi postojem k tržní ekonomice a politickou orientací vzrostl z 0,40 na 0,43 a v případě postoje k socialismu z -0,54 na -0,68.

Graf 7. Postoj k tržní ekonomice podle deklarované levo-pravé politické orientace
Procento jedinců, kteří si myslí, že tržní ekonomika má základní význam pro další ekonomický vývoj. Podíl odpovědí „zcela souhlasím“ a „spíše souhlasím“

Graf 8. Postoj k socialismu podle deklarované levo-pravé politické orientace
Procento jedinců, kteří jsou pro socialismus („rozhodně pro socialismus“ a „spíše pro socialismus“)

3.2. Je politický prostor definovaný politicky relevantními postoji a hodnotami voličů jednodimenzionální?

Předchozí analýzy se zaměřily na otázku, zda se deklarovaná levo-pravá dimenze politického sebezařazení postupně naplňuje tradičním (socioekonomickým) postojovým obsahem. Dále je třeba se ptát, zda levo-pravá dimenze je jedinou osou, okolo které jsou organizovány politicky relevantní hodnoty a postoje české populace. Jinými slovy, mělo by nás zajímat, zda kromě hodnotově a postojově založené dimenze levice-pravice, o které se předpokládá, že reprezentuje hlavní strukturální štěpení, se formuje i druhá důležitá dimenze politického spektra: osa libertarianismus-autoritářství, jejíž existence byla prokázána ve vyspělých zemích. Ačkoli někteří politologové tvrdí, že tato druhá dimenze již zřetelně strukturuje politický prostor definovaný politickými stranami [Brokl 1996], zůstává otázkou, zda totéž platí pro politický prostor definovaný politicky relevantními postoji a hodnotami voličů.

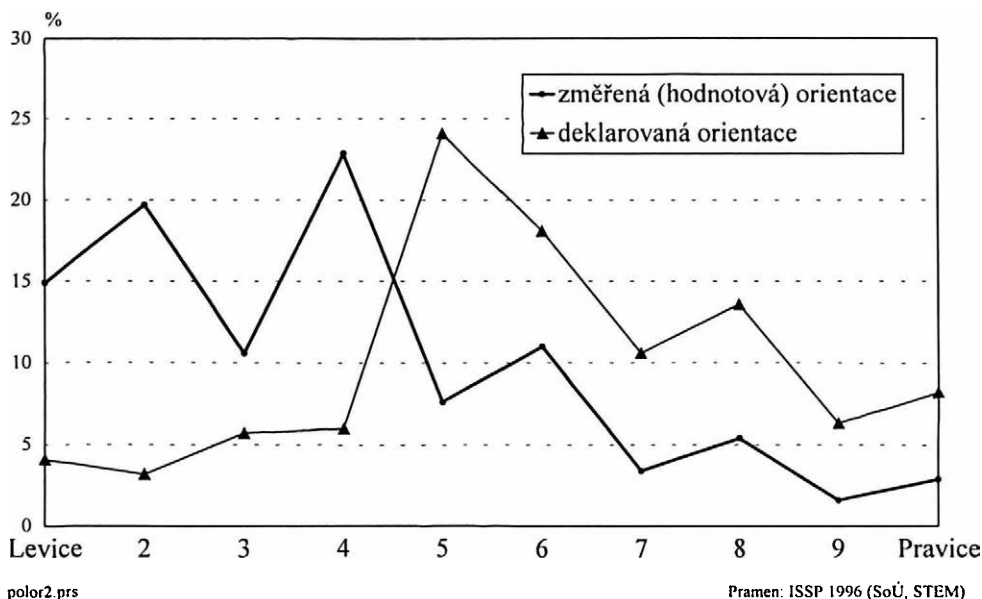
Existence nepřímo měřitelných (hodnotově založených) dimenzí strukturujících politicky relevantní postoje byla ověřována pomocí faktorové analýzy, která extrahovala kontinuální hodnotovou škálu levice-pravice i hodnotovou škálu osa libertarianismus-autoritářství. Technické detaily extrakce faktorů a hlavní výsledky faktorové analýzy jsou opět uvedeny v příloze. Za povšimnutí stojí nejen faktorové zátěže určující obsah uvedených dimenzí, ale také podíl variance vyčerpané jednotlivými faktory (dimenzemi).

Pokud jde o výsledky faktorové analýzy, je třeba zdůraznit, že faktor reprezentující pozici na levo-pravém spektru (LR) je definován ostřeji než faktor reprezentující pozici jedince na ose libertarianismus-autoritářství (LA), což se nakonec projevuje i v podílu vysvětlené variance. První faktor (LR) vyčerpává téměř 30 % variance, druhý (LA) pouze 17 %. I tento výsledek naznačuje, že hodnoty a postoje českých voličů jsou kromě levo-pravé osy, která je prokazatelně dominantní, organizovány i podél osy libertarianismus-autoritářství. Pokud jde o levo-pravou osu, její dominantu tvoří položky indikující pocit vykořisťování a existenci konfliktu mezi „pracujícími“ a „kapitalisty“ (BUSIN, SHARE), přičemž i další položky představují tradiční témata rozdělovací pravici a levici (REDIS, MANAG). Druhá osa, libertarianismus-autoritářství, je podle předpokladu organizována v prvé řadě okolo položky vyjadřující na jedné straně požadavek zpevnění neformální autority (AUTHOR) a na druhé straně požadavek na tvrdost postihů za porušování zákonů (SENTEN). Vysoká korelace faktoru s položkou reprezentující pozitivní vztah k tradičním hodnotám (TRADVAL) svědčí o tom, že autoritářství, tak jak je touto dimenzí reprezentováno, nemá daleko od konzervatismu. S ohledem na značnou historickou, politickou, a tudíž i morálně hodnotovou diskontinuitu je však třeba při interpretaci zjištěné dimenze v pojmech konzervatismu zvláštní opatrnosti. Analýza však v každém případě potvrzuje předpoklad, že *prostor určený politicky relevantními hodnotami a postoji voličů je u nás organizován dvěma osami: tradičně definovanou levo-pravou osou, která hraje určující roli, a dále osou reprezentující inklinaci k autoritářství, která se teprve formuje a která svým obsahem koresponduje s osou libertarianismus-autoritářství, kterou v mnohem zřetelnější podobě identifikují političtí vědci ve vyspělých zemích.*

V úvodu byla formulována otázka, zda pozice na nepřímo měřitelné (názorově založené) levo-pravé dimenzi je v zásadě ve shodě s deklarovanou pozicí na této ose. V této souvislosti byl vysloven předpoklad, že řada jedinců, kteří se verbálně identifikují s pravíci je svými skutečnými postoji blíže „levému středu“ či levici. Nakolik tento předpo-

klad odpovídá skutečnosti, je možné zjistit porovnáním distribucí dvou proměnných: deklarované a hodnotově založené pozice na levo-pravém politickém spektru.¹⁵

Graf 9. Srovnání deklarované s naměřenou (hodnotově založenou) levo-pravou politickou orientací

Graf 9, který ukazuje výsledek porovnání distribucí dvou uvedených proměnných, potvrzuje předpoklad o poměrně značném posunutí naměřené *hodnotově založené* politické orientace vůči *deklarované* orientaci a odhaluje tak zajímavý paradox: *pokud jde o deklarované politické orientace, je česká populace mírně vychýlena směrem k pravici, zatímco ve svých skutečných politicky relevantních postojích má výchylka směrem od středu právě opačný směr a naznačuje existenci hlouběji zakořeněných levicových postojů i u jedinců, kteří se identifikují s pravicí*. Tato neshoda může jistě spočívat v existenci jiných a spíše neekonomických hodnot, k nimž je současná pravice otevřená, zatímco levice nikoliv. Současné může naznačovat latentní zdroj napětí uvnitř vládnoucí koalice.

Analýza průměrných rozdílů mezi deklarovanou politickou orientací a hodnotově založenou politickou orientací ukázala, že nejvíce se od své hodnotové politické orientace odchylojí voliči SPR-RSČ (3,15) následovaní příznivci KDU-ČSL (3,00), ODS (2,25), ČSSD (2,08) a ODA (1,47). Největší shoda mezi deklarovanou a hodnotově založenou politickou orientací byla zjištěna u voličů KSČM (-0,16). Zatímco příznivci SPR-RSČ, KDU-ČSL, ODS, ČSSD a ODA se cítili pravicovější než podle svých názorů byli, komunističtí voliči se označovali v průměru jako levicovější, než byla jejich naměřená hodnotově založená politická orientace.

¹⁵⁾ Porovnávány byly dvě proměnné: deklarovaná pozice na levo-pravé ose politického spektra původně měřená na škále 1-10, která byla převedena na škálu 0-100 s pozicí na aditivní škále RIGHTOR, který svým obsahem odpovídá faktoru LR.

Uvedená zjištění korespondují se zjištěními učiněnými před volbami do Poslanecké sněmovny v roce 1996. V české populaci krystalizují postoje spjaté s levo-pravou osou a propojuje se vnímání ekonomických a sociálních problémů s politikou [Večerník 1996]. Zatímco největší nekonzistence politických postojů panovala v roce 1990, rok od roku se tato situace zlepšuje. Počáteční výrazný rozpor mezi sociálně-ekonomickými postoji a politickou orientací ovlivnila liberálně naladěná očekávání v roce 1992 – politický program pravice zahrnoval privatizaci, restituce, ekonomický růst, růst životní úrovně atd., zatímco levice, ačkoliv komunistická levice nesplynula s levicí sociálně demokratickou, si nesla stigma z let 1948-1989 a neměla příliš co nabídnout. Spolu s tím, jak byly dokončovány reformy a společnost se přibližovala normálnímu stavu, začaly převládat individuální – levicověji orientované zájmy tak, jako je tomu ve vyspělých demokraciích. Jak volby samotné, tak následný vývoj volebních preferencí v první polovině roku 1997 naznačil, že se tento rozpor mezi „myšlením“ a volbou postupně začíná zmenšovat, a to nejen díky postojovému vyžrávání voličů, ale také politických stran. A tak jednoznačnější postoje lze očekávat zejména u těch voličů a sympatizantů, jejichž politická reprezentace má také konzistentnější a vyhraněnější program. Analýzy ukázaly, že by se mohlo jednat o menší strany – KSČM a ODA.

3.3. Politické hodnoty voličů hlavních politických stran

Poslední téma, které je třeba na základě provedených analýz otevřít, se týká postojového a hodnotového profilu voličů hlavních politických stran. Toto téma je třeba otevřít nejen pro jeho důležitost samu, ale i proto, že bývá často předmětem mediálních diskusí a sporů, přičemž argumenty v těchto debatách jsou pouze výjimečně založeny na analýzách jdoucích do hloubky politicky relevantních hodnot a postojů voličů.

Pokud jde o pozice voličů významných politických stran na ose *deklarované* politické orientace, obraz je v podstatě shodný s tím, který poskytují průzkumy veřejného mínění. Zleva doprava se voliči stran umísťují v následujícím pořadí:¹⁶ KSČM (17,8), ČSSD (43,0), SPR-RSČ (58,4), KDU-ČSL (65,8), ODA (67,7), ODS (75,7). Mezi ČSSD a SPR-RSČ se umísťují voliči neparlamentních stran (51,4). Střed této škály a tedy i středový volič se nachází prakticky ve středu osy – medián desetibodové škály je 6 a průměr 6,03 (na stobodové škále je průměr 55,3). Testování významnosti rozdílů mezi voliči různých stran (tzv. Scheffého testem) ukázalo, že se statisticky významně liší pozice voličů ODS, skupiny voličů ODA/KDU-ČSL/SPR-RSČ, voličů ČSSD a voličů KSČM.

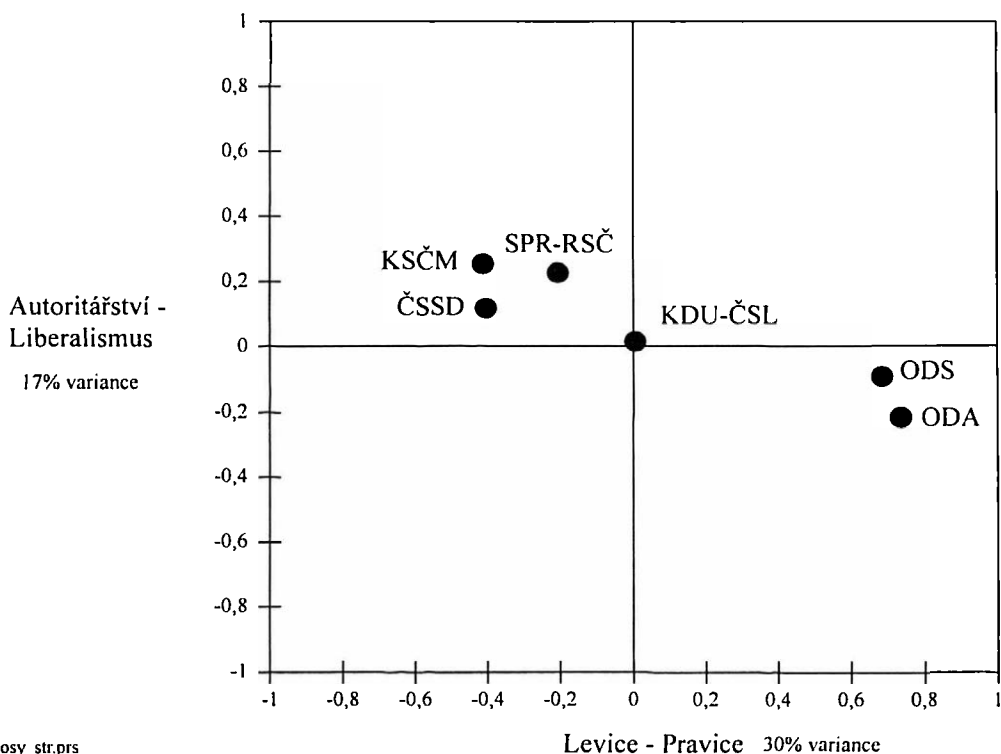
Výsledek analýzy typického umístění voličů na *hodnotově* založené (nepřímo měřené) škále levo-pravé politické orientace ukazuje jiný obraz. Voliči šesti parlamentních politických stran se na této objektivní škále umísťují v prakticky stejném pořadí, jako na deklarované škále levice-pravice, ale mnohem blíže sobě navzájem: KSČM (24,0), ČSSD (24,0), SPR-RSČ (27,7), KDU-ČSL (35,3), ODS (51,6), ODA (52,4). Voliči neparlamentních stran se umístili mezi KDU-ČSL a ODA (31,3). Střed této škály (tj. středový volič) jsou na této desetibodové škále ve srovnání s deklarovanou pozicí posunuti více doleva na hodnotu 4, průměr škály je 3,92 (na stobodové škále je průměr 35,0). Z výsledků Scheffého testu pak vyplývá, že se pouze voliči ODS spolu s voliči ODA (kteří se ze statistického hlediska významně neliší) se odlišují od voličů ostatních stran. Ostatní stra-

¹⁶⁾ Prezentované hodnoty jsou hodnotami proměnné POLOR (deklarovaná škála 1-10) pro srovnatelnost s ostatními škálami transformovanými na hodnoty 0-100.

ny se z tohoto podstatného hlediska při použití běžné statistické hladiny významnosti ($\alpha = 0,05$) od sebe navzájem neliší.

Na škále liberalismus-autoritářství se voliči umístili následovně: jako nejliberálnější se ukázali voliči ODA následováni voliči ODS, KDU-ČSL, voliči neparlamentních stran, dále voliči SPR-RSČ a ČSSD a nejbližší byly autoritářské hodnoty voličům KSČM. Střed liberálně-autoritářské dimenze leží blíže jejímu autoritářskému konci (medián je na desetibodové škále v bodě 8, průměr škály je 7,34 a průměr stobodové škály je 68,3). Test významnosti rozdílů mezi voliči jednotlivých stran odhalil, že odlišný příklon k liberálním a autoritářským hodnotám staví do protikladu dvě voličské skupiny, voliče ODA a ODS na jedné straně a ČSSD a KSČM na straně druhé.

Graf 10. Umístění voličů parlamentních politických stran v politickém prostoru definovaném dvěma hlavními osami organizujícími politicky relevantní hodnotu voličů
Jednotlivé dimenze jsou v grafu reprezentovány proměnnými LR a LA

Typické umístění voličů parlamentních stran ve dvourozměrném prostoru definovaném dominantními politickými orientacemi zobrazené v grafu 10 v řadě ohledů odporuje intuitivním představám o profilech voličů těchto stran. V první řadě objasňuje povahu takzvaných pravicových extremistů – voličů SPR-RSČ. Tato strana má nepochybně blízko k tzv. pravému ideologickému extrému – fašismu. Hodnoty sdílené jejími voliči – středové hodnoty a pozice ve středu jak hodnotově založených, tak deklarovaných škál levice-pravice spolu s autoritářskými tendencemi však naznačují, že jde o extremisty středu,

o nichž hovoří například Lipset.¹⁷ Tento extremismus středu je spjat zejména s drobnými podnikateli, kteří příklonem k extrémním hnutím a stranám středu reagují na vývoj moderního kapitalismu, na konkurenci plynoucí z poklesu významu hranic a z vývoje mezinárodního obchodu, vyžadují pevný řád a tvrdé zákony namířené zejména proti jiným národnostem, rasám či etnikům atd. Řada těchto charakteristik je platná i pro české středové extremisty. Politické elity z řad extremistů středu přes volání po řádu a zákonnosti samy porušují řád a zákony, volají po izolaci České republiky, staví se nesmiřitelně k Německu, libují si v populistických veřejných vystoupeních a v programu své strany pamatují na drobné živnostníky a podnikatele.

Rozložení voličů v politickém prostoru tvořeném dvěma osami vypovídá o politicky relevantních hodnotách, které sdílejí voliči českých politických stran. Občanské liberálně konzervativní strany se nacházejí v kvadrantu ekonomického liberalismu¹⁸ a liberalismu v oblasti politických hodnot, zatímco voliči levicových stran – ČSSD a KSČM spolu se SPR-RSČ – se nacházejí v prostoru ekonomického paternalismu (levice) kombinovaného s autoritářstvím. Voliči křesťanské strany zaujímají, podobně jako jejich strana na reálné politické scéně, důsledně místo zcela ve středu tohoto prostoru.

V případě voličů politických stran se v souvislosti s jejich pozicí v politickém prostoru potvrzuje vztah mezi dimenzemi levice-pravice a liberalismus-autoritářství. Je zřejmé, že se potvrdila Kitscheltova hypotéza o tom, že i v případě České republiky nejen pro strany, ale také pro voliče platí, že spolu jdou ruku v ruce hodnoty ekonomického liberalismu i s hodnotami politického liberalismu a naopak hodnoty ekonomického paternalismu s autoritarismem. Lipset [1981] sice hovoří o tom, že politický liberalismus spočívající v obhajobě občanských svobod a internacionalismu není levici vlastní. Levice je autoritářtější, extremističtější, méně nakloněna demokracii, xenofobnější a netolerantnější k odchylkám, zatímco konzervativci jsou podle Lipseta v těchto ohledech liberálnější. S ohledem na dobu, kdy Lipset studoval politické aktéry, je možné předpokládat, že hovořil o staré levici a pravici. Definice současné západní levice a pravice jsou modifikovány. Je to levice, která je označována za liberální, kosmopolitní, nakloněná občanské společnosti, multikulturnosti a podobně. Nová levice (levice šedesátých let) se orientuje proti trhu, ale v politických ohledech je liberální, zatímco nová pravice obhazuje trh, ale je autoritářská. Bez ohledu na to, jaké hodnoty prosazuje dnešní západní levice a pravice, jsou česká levice a pravice svým charakterem blíže definici staré levice a pravice. Je možné říci, že se do jisté míry potvrdila i Kitscheltova hypotéza o tom, že v České republice bude více politických stran a voličů situováno v prostoru ekonomického i neekonomického liberalismu. I když se v tomto prostoru nacházejí pouze voliči obou občanských stran, zatímco ostatní jsou situováni směrem k prostoru ekonomického antiliberalismu a autoritářství, nejde o zanedbatelnou skupinu.

¹⁷) Lipset [1981] hovoří o tom, že obvykle používaný způsob kategorizace politických aktérů na dimenzi levice-pravice zjednodušuje politickou realitu. Jak demokratické, tak extremistické strany, skupiny a ideologie lze podle Lipseta klasifikovat na této dimenzi samostatně stejným způsobem. Extremismus tedy klasifikuje následovně: Levicový – komunismus, středový – fašismus, pravcový – konzervativní extremismus. Fašismus klasifikuje dále ještě například na středový, který představuje klasický fašismus a levicový – peronismus.

¹⁸) Ekonomický liberalismus zde používáme jako ekvivalent pravicové orientace.

4. Závěrem

Politické hodnoty se v demokraciích mění podle toho, jak se političtí aktéři umísťují na škále levice-pravice. V České republice měly politické hodnoty v roce 1995 v porovnání s rokem 1991 se subjektivní dimenzí levice-pravice silnější vztah a od levice k pravici se měnily mnohem strměji i přesto, že rozložení voličů na subjektivní dimenzi levice-pravice zůstávalo stabilní.

Diferenciace mezi politickými hodnotami existovala i na objektivní dimenzi levice a pravice. Střed objektivní škály levo-pravé politické orientace posunutý doleva naznačil, že jen menší část společnosti internalizovala hodnoty ekonomického liberalismu a je nakloněna spíše státnímu paternalismu i přesto, že v počátcích transformace byl zdánlivě akceptován liberální model ekonomiky. Dosud se zde nezrodil duch liberální společnosti oprávnění a uchoval se duch paternalistické společnosti zabezpečení. Rozdíl mezi deklarovanou a na základě socioekonomických hodnot změřenou politickou orientací měl však nepochybně příčinu také v celé škále jiných politicky relevantních hodnot spjatých s levicí a pravicí v České republice, z nichž mnohé zůstaly stranou naší analýzy.

Analýzy hodnotové dimenze levice-pravice a dimenze liberalismus-autoritářství ukázaly, že největší rozdíl je mezi stoupenci obou liberálně konzervativních stran a stoupenci zbývajících parlamentních stran. Tyto výsledky identifikovaly polarizaci české veřejnosti ve sféře socioekonomických i politických hodnot (občanských svobod), na ose antiliberální ekonomika/autoritářství – liberální ekonomika/politický liberalismus. Promítnutí svou podstatou dvojdimenzionálního politického konfliktu na jedinou osu jej transformovalo na významný jednodimenzionální politický konflikt. Jednodimenzionalita politického konfliktu obvykle vede k tvrdému politickému boji o voliče. Výsledky tohoto boje – volební výsledky – bývají v hodnotově polarizované společnosti vždy velmi frustrující pro ty, jejichž političtí reprezentanti právě nezvítězí. S frustrací z volebního výsledku pak následně souvisí i vnímání vítězství politického oponenta jako hrozby – vedle nepřijatelného ekonomického programu nemůže uspokojit ani programem neekonomickým a naopak.

Nemáme sice žádné empirické poznatky o tom, do jaké míry si jsou politické strany vědomy hodnotové polarizace společnosti, způsob a strategie vedení politické soutěže však naznačuje, že ji mnozí politici vnímají a staví na ní svou propagandu, která pak zpětně vyostřuje nálady veřejnosti. Výrazná polarizace společnosti se promítla do výsledků obou parlamentních voleb v roce 1996, v nichž se veřejnost přiklonila k dvěma gravitačním politickým pólům – ČSSD a ODS, které ztělesňují dvě protikladné ideologie a programové přístupy k politickým problémům.¹⁹

Rozdíl mezi hluboce zakořeněnými objektivními hodnotami a povrchovými hodnotami subjektivními vysvětluje proces proměny socioekonomických hodnot, který se dnes odehrává. V porevolučním období lidé v euforii nadšeně přitakávali pravicovým myšlenkám, myšlenkám ekonomicky liberální společnosti i přesto, že jejich subjektivní i objektivní politická orientace byla levicová. V tomto opojení sehrály svou roli faktory

¹⁹⁾ Ostří protiklad se mezi těmito politickými protivníky vyhrocuje ohledně rozpočtu, ekonomické a sociální politiky (deficit rozpočtu, škrtý, daně, selektivní subvence, dovozní přírážky, dávky, státní výstavba bytů), zahraničního obchodu (ochranářství nebo nikoliv), zachovávání řádu (postihování ekonomické kriminality a definice podnikatelského rizika), vstupu do NATO (vstup, referendum), individuálních práv (majetková příznání) atd.

jako malá příjmová a majetková diferenciacie přetrvávající z 80. let, budoucí restituce, privatizace, rétorika ve prospěch trhu, očekávání ekonomického růstu, vpád západního zboží, očekávání vysokých příjmů i zkušenost s kolektivní mobilitou. Na počátku devadesátých let byl názorový rozdíl mezi stoupenci levice a pravice jen málo zřetelný, bylo těžké identifikovat trendy ve změnách názorů při pohybu po levo-pravé dimenzi. Pomalu se tato situace začala měnit. Postupně, jak se uskutečňovaly výrazné reformy a společnost se navracela do poklidnějšího stavu s každodenními problémy země demokratického kapitalismu, lidé, zejména na levici a ve středu, přibližovali své subjektivní orientace objektivním hodnotám a politickým programům, který ztělesňovali jejich političtí reprezentanti. Nastal posun od obecných hodnot k vlastním zájmům každého jednotlivce [Matějů a Řeháková 1997a, 1997b]. Levicovní voliči se začínají stále více odlišovat od voličů pravicových a největší je kontrast mezi voliči občanských stran a stran levicových. Se všemi je nutno počítat jako se specifickou zájmovou skupinou. A vzhledem k tomu, že objektivní levicové hodnoty v populaci převažují, otvírá se prostor pro vítězství levice.

Druhá osa, o níž se očekává, že strukturuje politický prostor – neekonomická dimenze libertarianismus-autoritarianismus je v segmentu voličů slabá, i když mezi politickými elitami zřejmě význam má [Brokl 1996]. Malá důležitost dimenze libertarianismus-autoritarianismus a dosud chybějící poznatky o jiných strukturálních štěpeních v české společnosti dávají vzniknout otázce, zda vůbec existují politická témata (issues) nebo dokonce strukturální štěpení (cleavages), která mohou levici a pravici spojovat a zmírňovat ostrost socioekonomického konfliktu. Fakt, že tato dimenze, a možná ani jiná strukturální štěpení levici a pravici nespojují, může potvrzovat dosud jen tušenou hloubku politického konfliktu, který se téměř každodenně odehrává.

KLÁRA VLACHOVÁ je vědeckou pracovnící v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky. Zabývá se tématy sociální spravedlnosti, relativní deprivace, politickými postoji a politickým chováním. Své statí publikuje v Sociologickém časopise a Czech Sociological Review.

PETR MATĚJŮ vede tým sociální stratifikace v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky. Od poloviny osmdesátých let se zabýval výzkumem sociálních a vzdělanostních nerovností a profesní a vzdělanostní mobility. Od poloviny devadesátých let rozšířil svůj výzkum o témata subjektivní a objektivní mobility, vztahu mezi sociální třídou a politickou stranou a politických postoji a politického chování. Publikoval mnoho statí v českých i mezinárodních sociologických časopisech.

Literatura

- Brokl, L. 1996. „Parlamentní volby 1996.“ *Sociologický časopis* 32: 389-406.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociální konflikt*. Bratislava: Archa.
- Evans, G., A. Heath, M. Lalljee 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate.“ *British Journal of Sociology* 47: 93-112.
- Eysenck, H. J. 1968. *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hudeček, J. 1992. „Pokus o identifikaci stran na ‚levo-pravém‘ kontinuu. Politické spektrum v České republice v roce 1991.“ *Sociologický časopis* 28: 275-283.
- Kitschelt, H. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics and Society* 20: 7-50.
- Kitschelt, H. 1994. „Party Systems in East Central Europe. Consolidation and Fluidity.“ Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, New York, September 1-4.
- Krause, K. 1996. „Systém politických stran v České republice.“ *Sociologický časopis* 32: 423-438.

- Krejčí, O. 1994. *Kniha o volbách*. Praha: Victoria Publishing.
- Lipset, S. M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Matějů, P. 1997. „Představy o distributivní spravedlnosti v transformující se společnosti.“ *Pracovní texty Sociálních trendů*, 5/1997. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Manza, J., M. Hout, C. Brooks 1995. „Class Voting in Capitalist Democracies since World War II: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation?“ *Annual Review of Sociology*. 21: 137-162.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997a. „Obrat doleva nebo proměna vzorců volebního chování sociálních tříd?“ *Pracovní texty Sociálních trendů* 1/1997. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997b. „Turning Left or Class Realignment. Analysis of the Changing Relationship Between Class and Party in the Czech Republic, 1992-1996.“ *East-European Politics and Societies* 11: 507-547.
- Novák, M. 1996. „Volby do poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR.“ *Sociologický časopis* 32: 407-422.
- Richardson, B. M. 1991. „European Party Loyalties Revisited.“ *American Political Science Review* 85: 751-775.
- Řeháková, B. 1997. „Příjmy a spravedlnost: tolerance české veřejnosti k příjmovým nerovnostem v roce 1992 a 1995.“ *Sociologický časopis* 33: 69-86.
- Sani, G., G. Sartori 1983. „Polarisation, Fragmentation and Competition in Western Democracies.“ Pp. 306-337 in *Western European Party Systems*, ed. by H. Daalder and P. Mair. London: Sage.
- Šimoník, P. 1996. „Politické spektrum v České republice.“ *Sociologický časopis* 32: 457-469.
- Večerník, J. 1996. „Myslet nalevo a volit napravo na cti netratí.“ *Mladá fronta Dnes*, 27. 5. 1996: 6.
- Vlachová, K. 1997. „Czech Political Parties and their Voters.“ *Czech Sociological Review* 5: 39-56.

Summary

The article examines the crystallisation of the political space on the level of voters between 1991 and 1996. It focuses on the examination of the left-right dimension of the political space and the development of its socio-economic content. Attention is also devoted to the libertarianism-authoritarianism dimension. Analysis shows that the left-right dimension is the dominant political axis in the Czech Republic and almost all voters can place themselves on the left-right continuum. This declared left-right political orientation of voters is crystallising. In 1995, politically relevant values and attitudes were more closely related to the declared position on the left-right position than was the case in 1991. The 1996 parliamentary elections provided clear proof of it. Another question is, how far (declared) 'left' is actually (value based) left and (declared) 'right' is actually (value based) right. It seems that Czech voters have more leftist values than they declare.

The libertarianism-authoritarianism axis of the political space is weaker among voters than the left-right axis. The relative unimportance of the libertarianism-authoritarianism dimension and the lack of evidence as to other structural cleavages in Czech society raise the question of whether there are in fact any political issues or structural cleavages which may link the left and right and blunt the political conflict. The fact that this dimension, and perhaps even other structural cleavages, does not bring the left and right closer together can be seen in the severity of the political conflict in everyday life.

The combined analyses of the value-based left-right dimension and of libertarianism-authoritarianism showed that the biggest difference lay between the supporters of the two liberal-conservative parties (ODS and ODA) and the supporters of the other parliamentary parties. These

results showed that the Czech political field is becoming well structured in terms of both socio-economic and non-economic values (civic freedom). The main cleavage seems to be, however, one-dimensional, because what is basically a two-dimensional political space is being transformed into a significant one-dimensional political conflict between the opponents of the market together with authoritarians and the supporters of the market together with non-economic liberals. The one-dimensional nature of such a conflict generally leads to a difficult political struggle for voters and polarisation, which brings frustration.

Příloha 1. Definice proměnných ROVNO a MERIT

Proměnné použité pro analýzu:

EQSHR	Nejspravedlivější způsob rozdělování majetku a příjmu je dát všem stejně.
WNEED	Je velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují.
PAYFAM	Jaký vliv by měla mít velikost rodiny na plat?
SOCIAL	Lidé mají různé názory na socialismus. Na základě vaší zkušenosti se socialismem v naší zemi, řekl(a) byste, že jste rozhodně pro socialismus, ..., rozhodně proti socialismu?
WORKH	Lidé, kteří tvrdě pracují, si zaslouží vydělávat více než ti ostatní.
KEARN	Lidé mají právo ponechat si to, co vydělají, i když to znamená, že budou bohatší než jiní.
PASSW	Lidé mají právo předat vlastní majetek svým dětem.
MARKET	Tržní ekonomika má základní význam pro náš ekonomický vývoj.

Škály proměnných byly čtyřbodové: PAYFAM (1 = rozhodující vliv, 2 = značný vliv, 3 = malý vliv, 4 = žádný vliv), a pětibodové: EGSHR, WNEED, WORKH, KEARN, PASSW, MARKET (1 = zcela souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = ani souhlas, ani nesouhlas, 4 = spíše nesouhlasím, 5 = zcela nesouhlasím), SOCIAL (1 = rozhodně pro socialismus, 2 = spíše pro socialismus, 3 = ani pro, ani proti socialismu, 4 = spíše proti socialismu, 5 = rozhodně proti socialismu). Původní škály proměnných MARKET a SOCIAL byly pro analýzu obráceny, aby rostoucí hodnoty indikovaly příklon k tržní ekonomice a socialismu.

Proměnné reprezentující normy distributivní spravedlnosti byly extrahovány faktorovou analýzou. Ačkoliv pro analýzy vývoje sepětí mezi normami distributivní spravedlnosti a deklarovanou politickou orientací mezi rokem 1991 a 1995 je třeba vycházet z proměnných definovaných stejným způsobem (požadavek stejných protokolů měření), uvádíme v tabulce i výsledky analýz provedených pro každý rok zvlášť.

Faktorová analýza potvrzuje závěr, ke kterému jsme dospěli jinde [Matějů 1997], tj. že představy o distributivní spravedlnosti nelze uspořádat na jednom kontinuu, kde by jeden okraj představoval krajní rovnostářství a druhý krajní zásluhovost. Rovnostářský a meritokratický princip představují dvě specifické, byť navzájem spjaté normy distributivní spravedlnosti.

Porovnání faktorových struktur pro roky 1991 a 1995 ukazuje zajímavé rozdíly. Porovnání vysvětlěných variancí naznačuje, že rovnostářský princip (ROVNO) krystalizoval v kompaktní distributivní ideologii výrazněji než meritokratický princip (MERIT). Celková vyčerpaná variance pro oba faktory zůstala na hodnotě 41 %. Podíl variance vyčerpané faktorem ROVNO vzrostl, zatímco podíl vyčerpané variance faktoru MERIT klesl. Tato změna znamenala, že rovnostáři se významně odklonili od principů spravedlnosti typických pro meritokraty (WORK, KEARN) a také jejich významnějším odklonem od trhu (MARKET). V dimenzi MERIT probíhal podobný proces, který byl však méně výrazný.

Analýza krystalizace obsahu deklarované levo-pravé politické osy byla založena na proměnných, které vzešly z faktorové analýzy provedené na datech ze spojeného souboru (soubory z let

1991 a 1995). Pro zajištění srovnatelnosti některých testů byly oba soubory převedeny na stejnou velikost – 792 dotazovaných.

Tabulka A1. Faktorové analýzy norem distributivní spravedlnosti
Metoda hlavních komponent, šikmá rotace faktorů (OBLIMIN)

Proměnná	Faktory 1991		Faktory 1995		Faktory společné pro oba roky	
	ROVNO	MERIT	ROVNO	MERIT	ROVNO	MERIT
EQSHR	0,634	-0,189	0,697	-0,013	0,657	-0,161
WNEED	0,555	0,121	0,529	0,248	0,559	0,122
PAYFAM	0,640	-0,103	0,656	0,149	0,667	-0,023
SOCIAL	0,366	-0,466	0,566	-0,289	0,408	-0,460
WORKH	0,520	0,590	0,190	0,685	0,430	0,617
KEARN	-0,070	0,645	-0,353	0,551	-0,142	0,636
PASSW	0,108	0,623	0,020	0,624	0,118	0,598
MARKET	-0,281	0,516	-0,461	0,302	-0,278	0,494
Variance (%)	20,2	21,2	24,1	17,7	20,6	20,5
N(1991) = N(1995) = 792						

Příloha 2. Definice proměnné STAT

Proměnné použité pro analýzu:

STLIV Stát by měl zajišťovat slušnou životní úroveň

LIMIT Stát by měl limitovat vysoké příjmy

EMPLO Stát by měl zaručit práci každému, kdo chce pracovat

Škály proměnných byly pětibodové (1 = zcela souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = ani souhlas, ani nesouhlas, 4 = spíše nesouhlasím, 5 = zcela nesouhlasím).

Tabulka A2. Faktorové analýzy požadavků na úlohu státu
Metoda hlavních komponent

	Faktor pro rok 1991	Faktor pro rok 1995	Faktor pro oba roky
STLIV	0,692	0,714	0,704
LIMIT	0,693	0,703	0,698
EMPLO	0,779	0,784	0,782
Variance (%)	52,3	54,0	53,4
N(1991) = N(1995) = 792			

Příloha 3. Vybrané korelace mezi proměnnými ROVNO, MERIT, STAT a deklarovanou pozicí na levo-pravé škále POLOR

Tabulka A3. Korelace mezi faktory ROVNO, MERIT a STAT a deklarovanou politickou orientací (POLOR)

Korelace	rok 1991		rok 1995	
	r	p	r	p
INEQ * POLOR	0,103	0,007	0,252	0,000
INCRAT * POLOR	0,002	0,970	0,091	0,020
ROVNO * MERIT	-0,088	0,018	-0,146	0,000
ROVNO * POLOR	-0,247	0,000	-0,338	0,000
MERIT * POLOR	0,302	0,000	0,359	0,000
STATE * ROVNO	0,516	0,000	0,554	0,000
STATE * MERIT	-0,198	0,000	-0,256	0,000
STATE * POLOR	-0,216	0,000	-0,290	0,000

N(1991) = N(1995) = 792

Příloha 4. Definice nepřímo měřených dimenzí politického spektra (proměnné LR, LA)

a) výroky s těsným vztahem k levo-pravé ose, které se týkají socioekonomických témat:

REDIS	Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře
BUSIN	Vlastníci podniků bohatnou na úkor dělníků
SHARE	Obyčejní pracující nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství
RIGHT	Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé
MANAG	Vedení podniků se bude vždy snažit vyzrát na zaměstnance, pokud dostane šanci
REDING	Vláda by měla povinnost snižovat rozdíly mezi bohatými a chudými

b) výroky s těsným vztahem k libertariánsko-autoritářské ose:

PROTMEET	Mělo by být povoleno organizování veřejných shromáždění k vyjádření protestu proti vládě
PROTMAR	Mělo by být povoleno organizování protestních pochodů a demonstrací
TRADVAL	Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty
DEATH	Za některé zločiny je nejvhodnějším trestem trest smrti
AUTHOR	Školy by měly učit děti uznávat autoritu
OBEYLAW	Právem je třeba řídit se, dokonce i když určitý zákon je špatný
CENZOR	Cenzura filmů a časopisů je nutná pro udržení morálních norem
SENTEN	Lidé, kteří porušují právo, by měli dostat přísné tresty

Škály proměnných byly čtyřbodové (1 = určitě/zcela souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = spíše nesouhlasím, 5 = určitě/zcela nesouhlasím).

Do faktorové analýzy vstoupily všechny uvedené proměnné (tj. REDIS až SENTEN). Předběžné analýzy ukázaly, že položky OBEYLAW a CENZOR, PROTMEET a PROTMAR a tvoří samostatné faktory. Protože čtvrtý extrahovaný faktor měl hodnotu tzv. eigenvalue 1,00, byla faktorová analýza opakována se stanovením minimální hranice eigenvalue pro extrakci faktoru 1,1. Nastavení minimální eigenvalue na tuto hodnotu mělo za cíl eliminaci slabých faktorů. Ve druhé analýze byly extrahovány tři faktory. Položky PROTMEET a PROTMAR tvořily samostatný faktor a nebyly statisticky významně korelovány s prvním a druhým extrahovaným faktorem,

které reprezentovaly dimenze levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus. Do třetí analýzy vstoupily všechny proměnné kromě REDINQ, která byla ponechána v sadě proměnných, tvořících škálu STAT, PROTMEET a PROTMAR, které tvoří samostatnou dimenzi politického chování. Třetí faktorová analýza prokázala, že analyzované položky tvoří dvě politické dimenze týkající se socioekonomických hodnot a hodnot řádu ve společnosti (tabulka A4). Jednu z těchto dimenzí lze nazvat LR (levice-pravice), druhou LA (liberalismus-autoritářství).

Tabulka A4. Faktorové analýzy politických hodnot, výsledná matice
Metoda hlavních komponent, rotace VARIMAX

Proměnná	Faktory	
	LR	LA
REDIS	0,670	0,106
BUSIN	0,837	0,123
SHARE	0,825	0,155
RIGHT	0,759	-0,024
MANAG	0,731	0,129
TRADVAL	0,220	0,534
DEATH	0,371	0,424
AUTHOR	0,130	0,688
OBEYLAW	-0,159	0,515
CENZOR	0,290	0,390
SENTEN	0,249	0,622
Variance (%)	29,5	16,5

N(1991) = N(1995) = 792